

Ryszard Szczygieł

Rola przywilejów lokacyjnych w procesie powstawania miast w XV - XVII w. na przykładzie Uchań

Rocznik Lubelski 27-28, 51-59

1985-1986

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ROLA PRZYWILEJÓW LOKACYJNYCH
W PROCESIE POWSTAWANIA MIAST
W XV—XVII W. NA PRZYKŁADZIE UCHAŃ

Znaczenie przywilejów lokacyjnych dla organizacji nowych ośrodków miejskich było od dawna doceniane przez historiografię. Uważało się i uważa te dokumenty za swoistą metrykę miejskości. Szkoła historyczno-prawna, pod której wpływem historiografia miejska znajdowała się prawie do połowy naszego stulecia, łączyła wręcz datę powstania miasta z datą wystawienia przywileju lokacyjnego. Dopiero rozwój badań urbanistycznych pozwolił wyodrębnić w procesie lokacji miast dwie fazy: lokację prawną i lokację przestrzenną¹. Zasadniczą różnicę między nimi stanowił czas. O ile lokacja prawna była zabiegiem jednorazowym i moment jej możemy określić z dokładnością do roku, miesiąca i dnia, to lokacja przestrzenna była procesem długotrwałym i skomplikowanym, w którym dużą rolę odgrywały różnorodne czynniki i elementy rzeczywistości, niejednokrotnie nie wiążące się ze sprawami urbanizacji.

Przywilej lokacyjny, podstawowy element lokacji prawnej, nie stwarzał jeszcze nowego miasta, lecz zapewniał perspektywę rozwojowe istniejącej lub powstającej osadzie, nadawał jej podstawę prawną dla organizacji wewnętrznej i ustroju gminy miejskiej, wreszcie tworzył warunki prawne do wyodrębnienia się mieszczaństwa. Powstanie nowego miasta wymagało jednak wprowadzenia w życie jego postanowień, zarówno w sensie przestrzennym, jak i gospodarczo-społecznym. Nie zawsze tak było. Stąd znaczna liczba przywilejów, jakimi obdarzano osady, które następnie nie przekształciły się w ośrodki miejskie². Zdarzały się również przypadki kilkakrotnego wystawiania przywilejów lokacyjnych dla tej samej osady, przy czym zwykle się przyjmowało, iż w takich wypadkach poprzednie lokacje nie dochodziły do skutku³.

Nieco inaczej spojrział na przywileje lokacyjne Stanisław Kuraś w pracy wydanej w 1971 r., a dotyczącej Małopolski⁴. Spotkała się ona z dużym zainteresowaniem i została omówiona w licznych recenzjach⁵, któ-

¹ Najpełniej przedstawiła ten problem G. Wróblewska w pracach: *Ukształtowanie przestrzenne nowożytnych miast Wielkopolski od r. 1500 do rozbiorów*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 10: 1965, z. 2, s. 87—97; *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 1977, s. 9 i n.

² Nie zrealizowane i nieudane lokacje miejskie omawiam w pracy: *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*.

³ Tak m. in. ujmował ten problem F. Kiryk: *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII—XVI wieku*, Kraków 1974 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁴ S. Kuraś: *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV—XV wieku*, Wrocław 1971.

⁵ S. Russocki: *Jawa czy mrzonka*. „Nowe Książki”, 1972, nr 1, s. 59—60; H. Samsonowicz: *Miasto i wieś na prawie niemieckim w późnym średniowieczu Polski*. „Przegląd Historyczny”, R. 63: 1972, s. 493—504; W. Wójcik: *Dokument*

rych autorzy, uznając słuszność większości stwierdzeń Kurasia, akcentowali jednak silny związek tych aktów z praktyką prawną i rzeczywistością gospodarczo-społeczną⁶. Bardzo trafnie B. Kürbis apelowała o zachowanie progu sceptycyzmu, pytając zarazem o możliwości poznania rzeczywistości społecznej w ogóle⁷. Należy dodać, iż wśród pytań, jakie we *Wstępie* swej pracy Kuraś postawił, m. in. — „co przeżywał człowiek dawnych wieków, który otrzymywał dokument, który pisał dokument, a także człowiek, w którego imieniu pisano dokument, oraz jakie zmiany w życiu tych ludzi powodowało wystawienie dokumentu”⁸, zabrakło pytania o to, czy treść dokumentu została wprowadzona w życie. Dopiero bowiem po odpowiedzi na to pytanie możemy właściwie ocenić zmiany, jakie dyspozycja przywileju wprowadzała.

Problem ten rozpatrzmy na przykładzie Uchań, miasta w ziemi chełmskiej, które posiada trzy odrębne przywileje lokacyjne (z lat 1484, 1504 i 1603) oraz jedno potwierdzenie, wprowadzające zmiany w dyspozycji (z 1596 r.).

Dotychczas nikt nie miał wątpliwości, że miasto Uchanie powstało w 1484 r.⁹ Przekazała to bowiem miejscowa tradycja, opierając się na zachowanym do dzisiaj oryginale pierwszego przywileju¹⁰. Dwie jego kopie znajdujące się w Metryce Koronnej¹¹, inne znany z końca XVIII i XIX w.¹² Piętnastowieczną lokację Uchań odnotowali autorzy *Starożytna Polska...*¹³, *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego...*¹⁴, *Miast polskich w tysiącleciu*¹⁵, M. Horn w pracy o miejskim ruchu osadniczym

średniowieczny jako rodzaj literacki. „Zeszyty Naukowe KUL”, t. 17: 1974, s. 125—127; W. Maisel w „Czasopiśmie Prawno-Historycznym”, t. 24: 1972, nr 2, s. 233—238; L. Łysiaś w „Kwartalniku Historycznym”, R. 80: 1973, s. 126—129; B. Kürbisówna w „Studiach Źródłoznawczych”, t. 18: 1973, s. 244—245.

⁶ Russocki: *op. cit.*, s. 60; Samsonowicz: *op. cit.*, s. 497 i n.

⁷ „Studia Źródłoznawcze”, t. 18: 1973, s. 244.

⁸ Kuraś: *Przywileje...*, s. 3.

⁹ Jedynie M. Baliński i T. Lipiński (*Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, t. 2, Warszawa 1845, s. 772) oraz T. Wierzbowski w biografii prymasa Jakuba Uchańskiego (*Uchanciana*, t. V, Warszawa 1895, s. 20) podają rok 1485, ale wynikało to z uwzględnienia jednej z dwu kopii, jakie zachowały się w Metryce Koronnej (zob. niżej przypis 11).

¹⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie, Dokumenty miasta Uchań (dalej — APL, DmUchań), nr 1. Oryginał bez pieczęci, zachowany dosyć dobrze.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Metryka Koronna (dalej — AGAD, MK), ks. 14, s. 120; ks. 20, s. 79 v—80. Pierwszą z nich, którą T. Wierzbowski zarejestrował z *Matricularum Regni Poloniae Summaria* (dalej — MRPS), cz. 1, Warszawa 1905, nr 1806 datowano 13 XII 1485, drugą poprawnie, czyli 13 XII 1484. Należy dodać, iż odbiorca dokumentu, kasztelan sandomierski Paweł Jasiński, zmarł według K. Górskiego przed 9 II 1485 (*Polski słownik biograficzny*. T. XI, Wrocław 1964, s. 32), co wyklucza możliwość wystawienia dla niego dokumentu w grudniu tego roku.

¹² APL, Księgi Miasta Uchań (dalej — KmUchań), ks. 8, s. 201—207 (wpis z 1789 r.); AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej — KRSW), nr 3195e, s. 55—58; Biblioteka im. H. Łopacińskiego w Lublinie (dalej — Bibl.Łop., rkps 1419, s. 1—2).

¹³ Baliński, Lipiński: *Starożytna Polska...*, s. 771—779.

¹⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i krajów sąsiednich...*, t. XII, Warszawa 1892, s. 737.

¹⁵ *Miasta polskie w tysiącleciu*. Red. M. Siuchniński, t. I, Warszawa 1965, s. 735—736.

na Rusi Czerwonej¹⁶ oraz J. Kieszkowski i W. Zinn, pisząc o kościele uchańskim¹⁷.

Jak więc mamy traktować kolejne przywileje lokacyjne, które poza potwierdzeniem w 1596 r. dokumentu z 1484 r. nic nie wspominają o poprzednich dokumentach? Czy mamy tutaj do czynienia z szeroko omówionym przez S. Kurasia „mitem fundacyjnym”, który według tego autora sprawiał, iż w kolejnych dokumentach fałszowano prawdziwe okoliczności lokacji, nadawano prawa w istocie posiadane już przez osadę¹⁸. Odpowiedzi na te pytania należy szukać w dziejach samej osady oraz jej skomplikowanych stosunkach własnościowych.

Uchanie do trzeciej ćwierci XV w. były królewszczyzną. 27 grudnia 1470 r. Kazimierz Jagiellończyk nadał połowę tej wsi podstolem sandomierskiemu, Pawłowi Jasińskiemu¹⁹. W nie znanych okolicznościach został on właścicielem pozostałej części Uchań. Jasiński, pochodzący ze średniej szlachty, robił szybko karierę i powiększał majątek. Dążył zwłaszcza do stworzenia kompleksu dóbr w ziemi chełmskiej. Na ich centrum wybrał właśnie Uchanie, wieś leżącą na ważnym szlaku handlowym, łączącym tereny Wołynia i ziem południowo-wschodnich z Lublinem, którego rola handlowa ciągle wzrastała. Być może w tym czasie nowy właściciel wznosił zamek uchański, o którym sądzi się, że istniał w XV w., chociaż nie notują tego źródła pisane²⁰. W latach 1482—1484 ufundował tutaj kościół parafialny, a fundację tę potwierdził biskup chełmski, Jan Kazimierski, 29 maja 1484 r.²¹ Fundacja parafii była chyba wstępem do umiastowienia osady²². Dlatego też kasztelan sandomierski rozpoczął zabiegi w kancelarii królewskiej o uzyskanie przywileju lokacyjnego. Otrzymał go w Piotrkowie 13 grudnia 1484 r.²³

Kazimierz Jagiellończyk zezwolił Jasińskiemu na zbudowanie miasta we wsi Uchanie, przerosząc zarazem osadę na prawo magdeburskie. Dokument stwarzał więc nowy, samodzielny okręg sądowo-administracyjny, który poddano władzy wójta. Ten zaś miał być zależny wyłącznie od właściciela²⁴. Jednocześnie król pozwalał na organizowanie w mającym powstać mieście targu tygodniowego w środę oraz dwu jarmarków: na św. Wojciecha (23 IV) i św. Wawrzyńca (10 VIII)²⁵.

Prac przy lokacji przestrzennej najprawdopodobniej nie podjęto. Prze-

¹⁶ M. Horn: *Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV wieku*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 35: 1974, s. 65.

¹⁷ J. Kieszkowski: *Kościół uchański i jego zabytki*. W: *Artyści w służbie polskiej*, Lwów 1922, s. 63; W. Zin: *Kościół uchański jako ogniwo kształtujące architekturę sakralną Lubelszczyzny na przełomie XVI i XVII wieku*, Kraków 1961, s. 39.

¹⁸ Kuraś: *Przywileje...*, s. 54—67, 82 i n.

¹⁹ Kopia w KmUchań, nr 8, s. 196—200.

²⁰ Zob. B. Guérquin: *Zamki w Polsce*. Wyd. 2, Warszawa 1984, s. 314.

²¹ Archiwum Diecezjalne w Lublinie, vol. 150: *Acta visitationum dioecesis Chelmonensis z l. 1635—1638*, s. 110.

²² Miałotwórczą rolę parafii akcentują S. Litak: *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku*. „Roczniki Humanistyczne”, t. XII, z. 2, Lublin 1964, s. 80—89; Kiryk: *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie Jagiellońskiej*. „Zeszyty Naukowe WSP w Krakowie”, t. VI, Prace historyczne, Kraków 1972, s. 104—105.

²³ APL, DmUchań, nr 1.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże.

szkodziła temu śmierć kasztelana sandomierskiego, która nastąpiła w trzy miesiące po wystawieniu przywileju lokacyjnego, na początku lutego 1485 r.²⁶ Uchanie przeszły w ręce jego synów, z których Paweł będzie kontynuował w przyszłości dzieło ojca. W 1497 r. były zapisane jako wieś²⁷.

W nie znanych okolicznościach, być może w roku 1500 lub 1502, Uchanie zostały całkowicie zniszczone przez Tatarów²⁸. Paweł Uchański szybko jednak przystąpił do podnoszenia z ruin ojcowizny. Główną uwagę skupił na odbudowie czy nawet rozbudowie zamku²⁹. W związku z tymi pracami został w latach 1504 i 1505 zwolniony od obowiązku wyprawy wojennej³⁰.

W międzyczasie, 27 sierpnia 1504 r., wstawiono w Krakowie przywilej, w którym król Aleksander na prośbę swego dworzanina Pawła Jasińskiego „we wsi jego dziedzicznej Uchanie, w powiecie chełmskim leżącej, miasto zbudować pozwala”³¹. Dokument wspomina wprawdzie zasługi ojca odbiorcy, ale nic nie mówi o poprzedniej, podjętej przez tamtego inicjatywie lokacyjnej.

Dyspozycja przywileju z 1504 r. w części prawnej jest identyczna jak ta z 1484. Również terminy targu tygodniowego i jarmarków są te same³². Jedyna różnica dotyczy wolnizny. Akt poprzedni nic o niej nie wspominał, obecnie zaś mieszkańcy Uchań uzyskali 16 lat zwolnienia od podatków państwowych, ceł, czynszów, a także od czopowego³³. Stosunkowo długi okres wolnizny, stosowany najczęściej w przypadku lokowania osad na surowym korzeniu, wiązał się zapewne ze znacznymi zniszczeniami i ubytkami ludności, co było następstwem najazdów tatarskich.

I tym razem do zorganizowania miasta nie doszło. Brak źródeł nie pozwala nam stwierdzić, czy Paweł Jasiński podjął jakieś prace przy budowie ośrodka miejskiego. Chyba jednak nie. Podobnie jak w przypadku jego ojca na przeszkodzie stanęła mu śmierć. Zmarł bezpotomnie przed 5 lipca 1507 r.³⁴ Jeszcze za jego życia spory o spadek rozpoczęli krewni matki, Katarzyny z Oleśnickich: jej brat, Feliks Oleśnicki, brat stryjeczny Jan Bochocki oraz trzej bracia cioteczni: Jakub, Paweł i Krystian Magnuszewscy, herbu Radwan³⁵. Ci ostatni wedle słów sa-

²⁶ K. G ó r s k i: *Paweł Jasiński*. W: *Polski słownik biograficzny*, t. XI, Wrocław 1964, s. 32.

²⁷ „Villa Uchanye” — *Acta expeditionum bellicialium Pal. Calissiensis et Posnaniensis in Valachos et in Turcas a. 1497—1498*. Ed. M. Bobrzyński, Cracoviae 1932, s. 112.

²⁸ Piszze o tym Wierzbowski: *Jakub Uchański...*, s. 20, nie podając roku. Zob. uwagi o najazdach na ziemię chełmską A. W al a w e n d e r a: *Kronika kłesk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1450—1586*, t. II, Lwów 1935, s. 81—90.

²⁹ Fundamenty zamku uchańskiego odkryła w latach 1954—1959 ekspedycja Politechniki Krakowskiej pod kierunkiem W. Zina. Zob. uwagi na ten temat w jego pracy: *Kościół uchański...*, s. 49—50. Plan przyziemia u Guerquina: *Zamki w Polsce...*, s. 314.

³⁰ MRPS, cz. III, Warszawa 1908, nr 1656 (5 IX 1504), nr 2300 (4 VII 1505).

³¹ AGAD, MK, ks. 21, s. 76—77. Registr w MRPS, cz. III, nr 1701.

³² Tamże.

³³ Tamże.

³⁴ Wierzbowski: *Jakub Uchański...*, s. 21.

³⁵ Tamże, s. 20—23 — obszernie opisane spory.

mego prymasa Uchańskiego mieli zarządzać Uchaniem jeszcze za życia Pawła Jasińskiego³⁶.

Procesy o sukcesję trwały do 1510 r., odkąd to właścicielami Uchań zostali Magnuszewscy, a właściwie Paweł, protoplasta rodziny Uchańskich (gdyż tak zaczęli się nazywać), bowiem Krystian zniknął ze źródeł około 1511 r., Jakub zaś został księdzem i był m. in. proboszczem uchańskim³⁷.

Paweł miał trzy córki i pięciu synów, z których kariery zrobili: Jakub, późniejszy prymas, Arnulf — kasztelan liwski i wojewoda płocki, oraz Tomasz, który po okresie służby wojskowej był przed 1550 r. wojskim chełmskim, zaś w tym roku został łowczym bełskim³⁸. Interesuje on nas najbardziej, gdyż jego to potomkowie będą kontynuowali zabiegi wokół zbudowania miasta w Uchaniach.

Tymczasem znajdowały się one w rękach całej rodziny. Posiadający liczne interesy na Mazowszu Uchańscy w pierwszej połowie XVI w. nie przywiązywali chyba większej wagi do rozwoju włości nadbużańskiej. Uchanie w dalszym ciągu były wsią³⁹.

Na początku drugiej połowy stulecia obserwujemy zainteresowanie Uchaniem ze strony Arnulfa. Być może wiązało się to z koniecznością odbudowy wsi po zniszczeniach spowodowanych przez kolejny najazd Tatarów w 1549 r. Obronił się wówczas tylko zamek⁴⁰. W roku następnym, 27 lipca, król Zygmunt August nadał „wsi Uchanie Arnulfa Uchańskiego, łowczego bełskiego” prawo pobierania cła grobelnego, które miało być przeznaczone na naprawę mostów w okolicy⁴¹.

Z lat następnych pochodzą informacje o trosce, jaką bracia Uchańscy otaczali osadę, a zwłaszcza jej kościół. Według badań W. Zina został on właśnie wtedy znacznie rozbudowany⁴². Nowa erekcja parafii nastąpiła 18 maja 1574 r., w styczniu zaś roku następnego prymas Jakub Uchański dokonał konsekracji świątyni⁴³. Zorganizował przy niej również, bogato uposażony, szpital dla ubogich⁴⁴.

W latach następnych wszyscy Uchańscy występowali zgodnie jako właściciele włości uchańskiej⁴⁵. Dopiero w latach osiemdziesiątych XVI w. obserwujemy poczynania Pawła Uchańskiego, od 1588 r. wojewody bełskiego, zmierzające do spłacenia krewnych⁴⁶. Wydaje się, że

³⁶ Tutaj miał się prymas urodzić. Zob. Tamże, s. 71, 560.

³⁷ Tamże, s. 21—23.

³⁸ Tamże, s. 25—36. Zob. tablicę genealogiczną Uchańskich w tejże pracy.

³⁹ Zob. AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Dz. I: księgi poborowe, ks. 34, s. 778 (1533 r.); *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ruś Czerwona*, Wyd. A. Jabłonowski, W: *Źródła dziejowe*, t. XVIII, cz. 1, Warszawa 1902, s. 184 (1564 r.); AGAD, MK, ks. 124, s. 20 (1581 r.).

⁴⁰ W a l a w e n d e r: *Kronika klęsk elementarnych...*, t. II, nr 891.

⁴¹ AGAD, MK, ks. 79, s. 29 v—30; MRPS, cz. V, t. 2, Warszawa 1961, nr 4809.

⁴² Z i n: *Kościół uchański...*, s. 42, 65 i n.

⁴³ W i e r z b o w s k i: *Jakub Uchański...*, s. 697—698; Z i n: *Kościół uchański...*, s. 42.

⁴⁴ *Uchanciana*, t. II, Wyd. Z. Chodyński, Warszawa 1885, s. 65.

⁴⁵ Wynika to m. in. z dokumentu, którym prymas Jakub przelewa w 1581 roku prawo patronatu kościoła w Uchaniach na bratanek Pawła (s. Tomasz) oraz bratanków Stanisława, Jakuba, Jana i Arnulfa (s. Arnulfa). *Uchanciana...*, t. II, s. 360—363.

⁴⁶ M. in. w kwietniu 1589 r. żona stryjecznego brata Jakuba zrzekła się na jego rzecz swych praw do Uchań i Woli Uchańskiej. W i e r z b o w s k i: *Jakub Uchański...*, s. 64.

uzyskanie urzędu w sąsiednim województwie bełskim skłoniło Pawła do tych zabiegów. Chciał bowiem uczynić z Uchań swoją główną rezydencję. Być może miał zamiar zorganizować tutaj miasto. Jeżeli tak, to i tym razem plany przekreśliła śmierć właściciela. Wojewoda bełski zmarł w czasie poselstwa w Konstantynopolu w lutym 1590 r. Jego ciało zostało przewiezione do Uchań, gdzie w czerwcu tego roku wdowa po nim, Anna z Herburtów, urządziła uroczysty pogrzeb⁴⁷. Ona to dopiero miała doprowadzić do zbudowania miasta.

Realizacja przedsięwzięcia nastąpiła w 1596 r. 30 października w Warszawie król Zygmunt III wystawił dokument potwierdzający zezwolenie Kazimierza Jagiellończyka z 1484 r.⁴⁸ Inzerat Zygmunta III zmieniał jednakże dzień targu tygodniowego ze środy na poniedziałek oraz dodawał trzeci jarmark, na św. Wniebowzięcia Marii Panny (15 VIII)⁴⁹.

Na podstawie tego przywileju Anna Uchańska wystawiła 19 listopada 1596 r., w imieniu swoim i córek: Heleny, żony Mikołaja Daniłowicza, oraz niezameężnych jeszcze Doroty, Izabeli i Katarzyny, dokument lokacyjny⁵⁰. Jest on ostatecznym dowodem na to, że Uchanie jako miasto powstały dopiero wówczas. W dokumencie czytamy bowiem — „[...] iż za pozwoleniem królów Ich Mości św. Pamięci Kazimierza i terazniejszego Zygmunta III pozwoliłam fundować miasto Uchanie, jakoż już place na domy wymierzone są, do których placów i pewne grunty w polach naznaczone i przydane wedle placów. Których placów w mieście naznaczonych z gruntami do nich w polu należącemi wszyscy mieszczanie w mieście Uchaniach mieszkający wiecznemi czasy i z potomkami swemi używać będą. A chcąc, aby tym prędzej i sposobniej to miasto Uchanie w ludzie i we wszelakie pożytki miastu należące sposobilo i fundowało się, tedy temu miastu i mieszczanom w nim mieszkającym i z obywatelami onemu należącemi takie wolności i powinności imieniem swym i przereczonych dziatek wiecznemi czasy nadawam”⁵¹.

Fragment powyższy świadczy, iż prace przy lokacji przestrzennej miasta były już zaawansowane. Dokonano rozmierzenia obszaru, wytyczono rynek, ulice i działki siedliskowe. Teren wybrany pod miasto znajdował się najprawdopodobniej na miejscu byłej wsi. Był położony na północny wschód od istniejącego wcześniej zamku i kościoła. Jego wydłużony na kierunku wschód—zachód kształt, który wpłynął na układ przestrzenny Uchań, był spowodowany warunkami topograficznymi. Od południa bowiem ograniczały go wzgórza poprzecinane jarami, od północy gwałtownie opadał ku podmokłej dolinie rzeki Wełnianki, dopływu Bugu. Taki podział przestrzeni Uchań skłonił W. Zina do wniosku, iż centrum kompozycji urbanistycznej stanowił kościół⁵². Jednakże z powyższych ustaleń wynika, iż była to zbieżność przypadkowa, miasto roz-

⁴⁷ Tamże, s. 56.

⁴⁸ APL, DmUchań, nr 2. Or. z pieczęcią, dość dobrze zachowany. Kopie w KmUchań, nr 8, s. 207—215; Bibl.Łop., rkps 1419, s. 3—4.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ APL, DmUchań, nr 3. Jest to kopia z XVII w., zrobiona najprawdopodobniej w kancelarii miejskiej dla codziennych potrzeb władz miejskich. Odpis w Bibl.Łop., rkps 1419, s. 5—6 v.

⁵¹ APL, DmUchań, nr 3.

⁵² Zin: *Kościół uchański...*, s. 23.

planowano bowiem obok istniejących wcześniej budowli świątyni i zamku, w jedynym nadającym się do jego założenia miejscu.

Dokument lokacyjny Anny Uchańskiej zawiera w dalszej części szczegółowe omówienie zasad organizacji miasta i jego władz. Wystawczynie stwierdziła, iż ma się ono rządzić prawem magdeburskim „sposobem innych miast królewskich i wedle porządku opisanego tegoż prawa [...]”⁵³.

Władzę w mieście miał sprawować wójt, którego powinien mianować każdorazowo właściciel. Obok niego miała działać rada miejska, wybierana corocznie przy obecności wójta i „sługi zamkowego”⁵⁴. Wiele uwagi poświęca Uchańska sprawom obronności miasta. Było to konieczne ze względu na ciągłe zagrożenie przez najazdy tatarskie. Obywatele Uchań zostali zobowiązani do posiadania broni palnej z odpowiednim zapasem amunicji, których stan miał być dwa razy do roku kontrolowany przez specjalnych „dozorców”⁵⁵.

Funkcjonowanie sfery gospodarczej miało się opierać na wzorach z Hrubieszowa i Chełma. Dokument kończy omówienie świadczeń mieszczan na rzecz właściciela (podatki, robocizna, szarwarki).

Dokument lokacyjny z 1596 r. był odtąd podstawą organizacji życia miejskiego w Uchaniach. Zasiedlenie miasta postępowało dość szybko. Zanim jednak zostało ukończone, otrzymały Uchanie kolejny przywilej lokacyjny, wystawiony przez Zygmunta III na sejmie w Krakowie 1 marca 1603 r.⁵⁶ Odbiorcą aktu był Mikołaj Daniłowicz, starosta drohobycki, od 1594 r. mąż Heleny Uchańskiej⁵⁷. Był on niewątpliwie inicjatorem zabiegów o nowy przywilej, co mogło się wiązać z przejęciem pełnej własności dóbr uchańskich⁵⁸.

Król potwierdził lokację Uchań, które są nazywane „oppidum novum”, oraz wszystkie określone poprzednio zagadnienia prawnoustrojowe. Odmienne sformułowano jednak część dyspozycji traktującą o sprawach gospodarczych. Przywilej z 1603 r. pozwalał więc mieszczanom uchańskim na zbudowanie ratusza, łaźni miejskiej oraz jatek, kramów i karczem⁵⁹, których istnienie wiązało się przecież z funkcją handlową miasta. Termin targu tygodniowego pozostał bez zmian (poniedziałek), ale zmieniono kalendarz jarmarków. Otrzymały więc Uchanie prawo organizacji dwu zjazdów jarmarcznych rocznie, na Zielone Świątki (10 V—13 VI) i Wniebozięcie Marii Panny (15 VIII)⁶⁰.

Zmiana kalendarza jarmarków miała, jak się wydaje, kilka przyczyn. Po pierwsze zrezygnowano z jednego jarmarku sierpniowego, których

⁵³ APL, DmUchań, nr 3.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Or. nie zachował się. Kopie w APL, KmUchań, nr 8, s. 216—223; AGAD, KRSW, nr 3195e, s. 64—65 v; Bibl. Łop., rkps 1419, s. 7—8 v. Wszystkie kopie z oryginału.

⁵⁷ W i e r z b o w s k i: *Jakub Uchański...*, s. 57. Nie znający najwidoczniej ustaleń Wierzbowskiego K. Tyszkowski w biogramie Mikołaja Daniłowicza napisał, że ten był właścicielem Uchań od 1590 r. *Polski słownik biograficzny*, t. IV, Kraków 1938, s. 416.

⁵⁸ Najprawdopodobniej dopiero po zamążpójściu Izabeli i Katarzyny (Dorota pozostała panną), a nastąpiło to po 1599 r., uregulowano sprawy majątkowe. Zob. uwagi W i e r z b o w s k i e g o: *Jakub Uchański...*, s. 58 i n.

⁵⁹ APL, KmUchań, nr 8, s. 220.

⁶⁰ Tamże.

terminy dzieliło tylko pięć dni. Pozostawiono termin późniejszy (15 VIII), który miał zapewne pełnić rolę głównego jarmarku późniwego. Z kolei przeniesienie jarmarku wiosennego z 23 kwietnia na święto ruchome mogło być podyktowane protestem jednego z miast sąsiednich. Wiemy bowiem, że jarmark na św. Wojciecha otrzymała w 1588 r. również Dubienka⁶¹. Decyzja z 1603 r. nie była ostatnią w sprawie kalendarza jarmarków uchańskich. Kolejna zmiana nastąpiła w 1640 r., kiedy to król Władysław IV wystawił na prośbę podskarbiego koronnego Jana Mikołaja Daniłowicza przywilej, który potwierdził jarmark sierpniowy oraz przywrócił wiosenny, na św. Wojciecha⁶². Wszystko to świadczy o słabej roli jarmarków uchańskich w regionie, czemu nie należy się dziwić, zwłaszcza po ugruntowaniu roli gospodarczej dwu miast Ordynacji Zamojskiej: Zamościa i Tomaszowa.

Dokument z 1603 r. był ostatnim przywilejem lokacyjnym Uchań. Odtąd możemy obserwować niewątpliwie ich miejskie dzieje, czego potwierdzeniem są zachowane od 1614 r. księgi miejskie⁶³. W pierwszej z nich znajduje się spis domów, z którego wynika, iż w mieście w latach trzydziestych XVII w. było 16 domów szynkownych, najpewniej w rynku, 50 domów ulicznych oraz 8 klitek⁶⁴. Pozwala to szacować liczbę ludności miasta na około 500 mieszkańców. Były więc Uchanie miasteczkiem o znaczeniu lokalnym, zarazem ośrodkiem centralnym dóbr Daniłowiczów w ziemi chełmskiej.

Przeprowadzone tu rozważania skłaniają do refleksji nad znaczeniem przywilejów lokacyjnych (zwłaszcza tych wystawianych kilkakrotnie) dla całokształtu procesu lokacyjnego miast. Potwierdzają ostatecznie zasadność oddzielania fazy lokacji prawnej od lokacji przestrzennej, obejmującej sprawę budowy miasta i organizacji gminy miejskiej. Nie negując podstawowego znaczenia przywileju dla umiastowienia osady trzeba stwierdzić, iż dopiero skuteczna realizacja lokacji przestrzennej mogła doprowadzić do powstania ośrodka miejskiego. Należy więc zgodzić się ze S. Kurasiem, który pisał: „[...] założenie miasta nie mogło być dziełem jednego roku. Dlatego w imię ścisłości naukowej należałoby mówić raczej o dacie nadania przywileju niż o dacie samej fundacji, erekcji, lokacji itp.”⁶⁵. Z drugiej strony nie do przyjęcia wydaje się jego rozumowanie, iż dokumenty późniejsze (po pierwszym) stwarzają stan prawny już istniejący, a więc rozmiągają się z rzeczywistością⁶⁶. Takie zjawisko należy chyba wiązać ze sformalizowaniem treści przywileju (kolejne wystawiane dla tej samej osady powtarzały formuły wspólne dla aktów lokacyjnych), zwłaszcza jego sfery prawnej. Nie możemy bowiem dokumentom tym zarzucić, iż świadomie wprowadzają w błąd, nadając osadzie prawo, jakie już miała. Przypadek Uchań wskazuje bowiem wyraźnie, że stan prawny zawarty w pierwszym i drugim przywileju nie został wprowadzony w życie. Nastąpiło to dopiero w 1596 r., a więc przy trzecim doku-

⁶¹ AGAD, MK, ks. 134, s. 141 v—142 v.

⁶² Kopie w APL, KmUchań, nr 8, s. 224—230; Bibl. Łop., rkps 1419, s. 9—10.

⁶³ APL, KmUchań, nr 1—9, z lat 1614—1822.

⁶⁴ Tamże, ks. 1, s. 150—151. Spis ten, wszyty w składki z 1614 r., nie jest datowany. Pismo jego jest podobne do tego, jakim pisano księgę od 1629 roku.

⁶⁵ K u r a ś: *Przywileje...*, s. 70.

⁶⁶ Tamże, s. 69—76.

mencie. Jak słusznie zauważył H. Samsonowicz, ze zjawiskiem powtórnych lokacji prawnych wiązały się wahania koniunktury gospodarczej oraz zmiana uwarunkowań politycznych⁶⁷, do czego należy dodać także istotne dla omawianego przypadku zmiany sytuacji rodzinnej i majątkowej fundatorów miast.

W związku z tym nasuwa się wniosek ogólny, wynikający także z pracy S. Kurasia, aby do treści przywilejów lokacyjnych podchodzić z większą niż to było dotychczas ostrożnością i w miarę posiadanych źródeł każdy przypadek lokacji miasta rozpatrywać indywidualnie. Dopiero wtedy możemy stwierdzić, czy zawarty w dokumencie stan prawny został wprowadzony w życie. W przypadku zaś przywilejów powtórnych możemy określić przesłanki gospodarcze, społeczne i prawne względnie perypetie rodzinne fundatorów, które przyczyniały się do zabiegów o uzyskanie takich aktów.

⁶⁷ H. Samsonowicz: *Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 28: 1980, s. 342.